תקציר

מאמר זה ממשיך לפתח את המחקרים שנערכו לאחרונה בעבודות הדוקטורט של שתי המחברות (Viegas, 2015; Jorge, 2017), והוא מתמקד בטרנספורמציה הנוכחית בתכנון העירוני ובדיוור המתחוללת בערי הבירה של אנגולה ושל מוזמביק, לואנדה ומפוטו, מתוך התייחסות לתפקיד המטעה של הגריד העירוני הנובע מפעילותן הניאורליברלית הדומיננטית של שתי הממשלות. בעקבות התפיסה התיאורטית של "ייצור המרחב", כפי שדן בה לפבר (Lefebvre, 2000), מטרתנו היא כפולה: תחילה נבקש להצביע על סוגי האסטרטגיות, המדיניות והפרקטיקות הקשורות לתכנון העירוני ולדיוור, שאותן מאמצות שתי הממשלות כדי לבטל את הייצור העצמי של המרחב, שעד כה רק הלך וגבר; ולאחר מכן נבקש להציג את דימויי העיר הנובעים מפעילות הממשלות, לרבות הפרדוקסים והמתחים הכרוכים בה. באמצעות ההתייחסות להקשרים הפוליטיים-כלכליים והחברתיים-מרחביים בלואנדה ובמפוטו, ובעקבות הייצור הנרחב של תוכניות וכלים משפטיים, וכן הפרדיגמות, הפרקטיקות וההשלכות העירוניות הנובעות מהם, ניתן להסיק כי הטרנספורמציות הנוכחיות, המבוססות בעיקר על פריסות גריד של הרחובות ותומכות בטיפולוגיות אדריכליות בינלאומיות, נוטות לעודד פיצול מרחבי והדרה חברתית.

מבוא

התפשטות המודל הכלכלי הניאורליברלי הדומיננטי במערב, בייחוד משנות התשעים של המאה העשרים, הובילה לשינויים עירוניים מהותיים ומאתגרים במדינות מתפתחות כגון אנגולה ומוזמביק. מטרתו של מאמר קצר זה היא להציג דימויים פרדיגמטיים של הטרנספורמציות שהתחוללו לאחרונה בערי הבירה של מדינות אלו, לואנדה ומפוטו, מחד גיסא, ולסקור את סוגי האסטרטגיות, המדיניות והפרקטיקות הציבוריות בתחום התכנון העירוני והדיוור שמאמצות הממשלות האחראיות על המבנים הארכיטפיים של שתי הערים הללו, מאידך גיסא. לאור התמה העיקרית בגיליון זה, הגריד העירוני, אנו נגיב בביקורתיות על המטמורפוזה העירונית של שתי ערי הבירה בעקבות מושג "ייצור המרחב", שניסח לפבר (Lefebvre, 2000). ניתוח זה מבוסס על חלקים משתי עבודות דוקטורט המתמקדות בטרנספורמציות המתהוות בלואנדה ובמפוטו במילניום החדש (Viegas, 2015; Jorge, 2017). מחקרים אלו מבוססים על ספרות המחקר, על תיעוד באמצעות ראיונות מובנים למחצה, על תצפית ישירה לא משתתפת ועל מחקר איקונוגרפי, ומתקיים בהם דיאלוג הדוק בין התיאוריה לפרקטיקה.

הגריד העירוני:

מסלול מטעה לטרנספורמציה מכלילה בתכנון העירוני ובדיוור?

על פי הסקר הלאומי הרשמי שנערך לאחרונה (INE, 2016, 15), אוכלוסייתה של אנגולה נאמדת בכ-25.8 מיליון בני אדם. מתוך אוכלוסייתה העירונית, כ-6.9 מיליון מתגוררים בבירתה לואנדה,

**תפקידו של הגריד העירוני בטרנספורמציה המתהווה בלואנדה ובמפוטו:
בין העיר האידיאלית למתחמים קיימים שהקימו התושבים**

סילביה ליריה ויגאס וסילביה ברנקו חורחה

צילומים 1–2

מתחמי מגורים שהקימו התושבים בלואנדה ובמפוטו (צילומים: Viegas, 2012; Jorge, 2015)

וכ־80% מהם מתגוררים בשכונות עוני המכונות musseques (Governo de Angola, 2011), כלומר מתחמי מגורים שהקימו התושבים ומספקים קורת גג לרוב האוכלוסייה הנזקקת בעיר [צילום 1]. אוכלוסייתה של מפוטו קטנה יותר: היא נאמדת ב־1.3 מיליון בני אדם מ־26.4 מיליון התושבים החיים במוזמביק (INE, 2016). 70% מתושביה של מפוטו מתגוררים בשכונות שהקימו בעצמם (UN-Habitat, 2010, 11) [צילום 2]. שתי הערים מתמודדות עם עלייה בכמות האוכלוסייה – 1.9 ו־0.8 אחוזים בשנה בהתאמה (United Nations, 2014, 20). מתוך התחשבות ברקע הגיאופוליטי נוכל להוסיף שהמשטר הפוליטי בשתי המדינות נוטה להיות אוטוקרטי, כוחני, וכפוף במידה רבה לאינטרסים כלכליים. לכן, ממדיהן האדירים של השכונות שהקימו התושבים משקפים גם את אי־השוויון הנובע מן הייצור הפוליטי של המרחב לעומת זה הנובע מן הייצור החברתי של המרחב, שני מושגים המנוגדים זה לזה, ולעיתים אף סותרים זה את זה, שאותם ניסח לפבר (Lefebvre, 2000).

בעשורים האחרונים נשלטו אנגולה ומוזמביק על ידי הגיון השוק החופשי, וגברו בהן הלחצים המופעלים על מרחבים אסטרטגיים, כלומר מרכזים עירוניים והאזורים שסביבם. בעקבות לחצים אלו יושמו רפורמות משפטיות מקיפות בתכנון העירוני ובדיוור שתמכו במודלים חדשים הסותרים את הגישה שהייתה נהוגה בתכנון ובניהול הקרקעות, ומיועדים בעיקר לשכונות שהקימו התושבים עצמם (Viegas, 2015; Jorge, 2017). לכן, אי־הוודאות באשר לבעלות על הקרקעות גדלה לא רק בלואנדה אלא גם במפוטו, שבה הזכויות המקובלות על ידי משתמשי הקרקע, לרבות זכות המקרקעין, מוכרות בחוק (Melo, 2015). לצד תהליכים אלו, יש לציין שתוכניות עירוניות רבות שפותחו באותן שנים, גם אלו שאינן מיושמות במלואן, שעתקו את חזון העולם המערבי לעיר האיריאלית, חזון המנותק באופן מהותי מרוב צרכיהם של התושבים הנזקקים.

חרף המחויבות החזקה של שתי הממשלות ליישום תוכניות ורפורמות משפטיות אלו, מימושן בפועל היה חלקי בלבד בעקבות מורכבות המציאות החברתית־מרחבית. עם זאת, יזמים פרטיים ובריתות בין־לאומיות נעשו "שחקנים" ראשיים בלואנדה ובמפוטו, שכן הם הוציאו לפועל מיזמי ענק רבים בתחום הדיוור והתשתיות, לצורך אינטרס הציבור כביכול. אלא שלמעשה גם התערבויות אלו נוטות לחזק את שוק הנדל"ן ולקדם תהליכי התחדשות עירונית, התרחבות עירונית וג'נטריפיקציה (עילות) במרחבים שנחשבים יעדים מועדפים לתהליכי ולוריציה מרקנטיליים. לפיכך, ערים אלו נוטות להיתפס כנכסים כלכליים הפועלים בשוק העולמי ולמענו. בנסיבות כאלה גופים ציבוריים לתכנון עירוני ולדיוור נעשו שותפים אסטרטגיים חשובים הנקראים לסיוע בעת הצורך או לאו, בהתאם לאינטרסים והדינמיקה של המערכת הפיננסית. לטענת הרווי (Harvey, 1989), לואנדה ומפוטו משקפות את ה"ניהוליות" (managerialism) המתאפיינת בכניעה ללא תנאי לאינטרסים פרטיים ובחיפוש כפייתי אחר השקעות חדשות [צילום 3].

צילום 3

התחדשות עירונית במרכז העירוני של לואנדה (צילום: Viegas, 2012)

צילומים 4–5

פרויקט "דיוור במחיר מפוקח" בקילמבה (לואנדה) ובווילה אולימפיקה (מפוטו) (צילומים: Viegas, 2012; Melo, 2012).

באשר למבנה העיר, טרנספורמציות עירוניות עכשוויות מבוססות על תכנון רחובות במתווה שתי וערב – פריסת גריד. תוכניות אלו, מקיפות או חלקיות, נוצרו לעיתים קרובות לאור טיפולוגיות אדריכליות פוסטמודרניות גלובליות הנתפסות כאידיאליות, ולא פעם הן מעודדות ייצור עצמי של מתחמים חדשים (Raposo, 2011). בלואנדה תוכניות אלו מאפשרות להעריך את ה"מטרופולין לעתיד" על פי תרחישים שונים לצמיחה עירונית המבוססים על הקמת מרכזים חדשים. עם זאת, מיזמי דיוור אלה נוטים להיות מנותקים מן הגריד העירוני של המרכז, ולעיתים הם חופפים למרקם העירוני שיצרו התושבים העניים. בעקבות אסטרטגיה מקבילה, התוכנית המוניציפלית לתכנון מפוטו מעניקה עדיפות דווקא לשיפור התוואי הקיים של דרכי הגישה בניסיון לייצר גריד עירוני חדש.

לאור ההקשרים של שתי הערים, קבוצות חברתיות בעלות הכנסה נמוכה נוטות להיות מודרות ממרכז העיר, ולפיכך הן אינן נהנות מיתרונותיו, כלומר מתשתיות טובות יותר, משירותים עירוניים ומהזדמנויות למציאת תעסוקה. מצב זה נובע מתמרונים של התחדשות עירונית, של התרחבות עירונית מרקנטילית ושל שיכון או יישוב מחדש. יישומן של פרדיגמות עירוניות אלו נעשה לעיתים בכפייה, מבלי להתייעץ עם התושבים או לשתף אותם בו. נוסף על כך, ניתוח המורפולוגיות העירוניות החדשות הללו מצביע על שרירותיות רבה בייצור המרחב הפוליטי, כניסוחו של לפבר (Lefebvre, 2000), השונה בדרך כלל מן התכנון המקורי של הגריד העירוני או שהוא עיבוד שלו. יתרה מזו, לרוב התושבים אין יכולת כספית מספקת להשתתף בפרויקטים כאלה, המוגדרים בדרך כלל כ"דיוור במחיר מפוקח", כפי שאירע בקילמבה [לואנדה, צילום 4] ובווילה אולימפיקה [מפוטו, צילום 5] (Melo and Viegas, 2014).

מקורות
Governo de Angola, 2011. <i>Planos Integrados de Expansão Urbana e Infraestruturas de Luanda-Bengo: Decreto Presidencial nº 59/11, 1 de Abril</i> . Luanda, Diário da República, 2424.
Harvey, D., 1989. "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism". <i>Geografiska Annaler: Series B, Human Geography</i> , 71(1), 3–17.
INE, 2016. <i>Instituto Nacional de Estatística</i> . http://www.ine.gov.mz/
INE, 2016. <i>Resultados Definitivos do Recenseamento Geral da População e da Habitação de Angola 2014</i> . http://www.info-angola.ao/attachments/article/4654/Publica%C3%A7%C3%A3o-Resultados-Definitivos-Censo-Geral-2014.pdf
Jorge, S., 2017. <i>Lugares Interditos: Os Bairros Pericentrais Autoproduzidos de Maputo</i> . Doctoral dissertation, Faculdade de Arquitectura da Universidade de Lisboa.
Lefebvre, H., 2000 [1974]. <i>La Production de L'espace</i> . Paris: Anthropos.
Melo, V., 2015. <i>A Produção Recente de Periferias Urbanas Africanas: Discursos, Práticas e Configuração Espacial – Maputo versus Luanda e Joanesburgo</i> . Doctoral dissertation, Faculdade de Arquitectura da Universidade de Lisboa.
Melo, V., and Viegas, S., 2014. "Habitação de Iniciativa Pública em Luanda e Maputo: Modelos de Intervenção e Impactes Sócio-Territoriais no Novo Milénio". <i>PÓS</i> , 36, 124–140. http://www.revistas.usp.br/posfau/article/viewFile/90254/92944oa.
Raposo, I., 2011. "Sinais de Modernidade na Arquitectura Popular em Luanda". In G. R. Prado and P. N. Martinez (Eds.), <i>La Modernidade Ignorada: Arquitectura Moderna de Luanda</i> . Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, pp. 172–189.
UN-Habitat, 2010. <i>Mozambique Cities Profile: Maputo, Nacala and Manica</i> . Nairobi: UN-Habitat.
United Nations (Department of Economic and Social Affairs – Population Division), 2014. <i>World Urbanization Prospects: The 2014 Revision</i> . New York, NY: United Nations.
Viegas, S., 2015. <i>Luanda, Cidade (im)Previsível? Governação e Transformação Urbana e Habitacional: Paradigmas de Intervenção e Resistências no Novo Milénio</i> . Doctoral dissertation, Faculdade de Arquitectura da Universidade de Lisboa. http://www.repository.utl.pt/handle/10400.5/10063

ניתוח המורפולוגיות העירוניות מאפשר לבחון גם את המאבק המתנהל בין המרחב הרשמי ובין המרחב שנוצר בידי התושבים, מאבק שהוא אכזרי במיוחד בלואנדה, שבה שכחים יותר הפינויים הכפויים. במקרים כאלה, לעיתים הממשלה מוסרת בית (למשל בפאנגואילה [Panguila], **צילום 6**), או שהשלטון המקומי במוזמביק מקצה מגרש ומציע תשלום לבנייה עצמית (למשל בצ'יאנגו [Chiango], **צילום 7**); בשני המקרים אלו אזורי פריפריה. למרות השימוש בפריסות גריד, הטרנספורמציה של מרחב הדיוור משקפת את תהליכי הייצור העצמי שנדחים במרכזי העיר על ידי המדיניות, הפרקטיקות והכלים של השלטון העירוני הרשמי. פרויקטים אלו, הממוקדים בשיכון וביישוב מחדש, מעודדים תנועת מטוטלת, שכן התושבים מעוטי היכולת מאבדים עוד ועוד מזכויותיהם העירוניות. הואיל והמשאבים שלהם דלים מכדי להיאבק במה שמתרחש, הם נעזרים בדרך כלל בארגונים לא ממשלתיים כדי להשמיע את קולם. ניתן לראות זאת בעיקר בלואנדה, ובה ההריסות מתרחשות גם ללא הקצאת דיוור חלופי, והמגרשים שם מחולקים ללא פיצויים.

מסקנות

כפי שתועד ונותח בעבודות הדוקטורט שלנו (Viegas, 2015; Jorge, 2017), אנו עדים להשלכות התפשטותו והתבססותו של המודל הניאו-ליברלי הגלובלי לייצור המרחב, כתהליך ניאו-קולוניאליסטי עירוני שבו קרקע ודיוור מוגבלים לערך החליפין ולרווחי ההון שלהם. אחת ההשלכות של תהליך זה היא מניעת ה"זכות למקום" (לפי לפבר), ובאימוץ פרספקטיבה שאפתנית יותר נמנעת גם ה"זכות לעיר" (לפי לפבר). חרף הספציפיות של ההקשרים העירוניים הנידונים, לשתי הממשלות יש תפקיד חשוב בתהליכים מורכבים אלו, שבדרך כלל פוגעים בתושבים העניים ביותר. התהליכים האלה חמורים יותר בלואנדה, שכן בה אי־הוודאות בתחום בעלות הקרקע קשורה לעיתים קרובות לפינויים בכפייה ולהפרת זכויות אדם. הממשלות של אנגולה ושל מוזמביק משתמשות בכלים משפטיים לצד תכנון גריד עירוני ותוכניות עירוניות נוספות התומכות בדימוי גלובלי, מיובא ולא מאופיין של העיר. דימוי זה נוטה לעודד פרדיגמות ופרקטיקות עירוניות עכשוויות. לפיכך, בלואנדה ובמפוטו ניכר מאוד פיצול חברתי־מרחבי, והוא בא לידי ביטוי בעימות בין העיר ה"רצויה" ובין המתחמים שהקימו התושבים. עימות זה מתעצם בעקבות יישומן של טיפולוגיות אדריכליות או עירוניות.

צילומים 6–7

פרויקט השיכון מחדש של פאנגואילה

(לואנדה), ופרויקט היישוב מחדש של

צ'יאנגו (מפוטו) (צילומים: Viegas, 2012;

Jorge, 2013).